

УДК94(477.6)"1939-1945"(045)

СЕЛО МАЛОЯНИСОЛЬ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

АНЖЕЛА ПАПАЗОВА,*кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету***ВАЛЕНТИНА ГАЛАЛУ,***Маріупольський державний університет*

У статті розглянуто головні події в селі Малоянисоль у роки Другої світової війни. Висвітлено стан населення напередодні та під час військових дій, адміністративне та господарське управління селом у роки окупації, ставлення окупантів до населення, примусовий вивіз молоді на роботу до Німеччини, розорення села. Розкрито події визволення Малоянисоля від окупантів, відновлення радянської влади та довосенної системи господарювання.

Ключові слова: *Малоянисоль, Друга світова війна, окупація, остарбайтер, умови життя селян у військовий час.*

Постановка проблеми. Село Малоянисоль розташоване в Північному Приазов'ї, де зосереджена грецька меншина. Історія села сповнена багатьма подіями, однією з яких є Друга світова війна, яка принесла людям багато горя й матеріальних втрат. Селянам довелося виживати в складних умовах окупації, коли переплелися долі людей із різних територій Європи та надзвичайно різних верств. Важливо з'ясувати втрати села та той вплив, який мали події та явища часів окупації на подальший розвиток Малоянисоля. На жаль, прихильники націонал-соціалізму знаходяться ще й сьогодні, тому необхідно, щоб усі факти та події, які мали місце в кожному населеному пункті України під час Другої світової війни, стали відомі. Дуже важливо зрозуміти внесок і тих малоянисольців, які не брали участі у військових діях, але сприяли перемозі над нацизмом у Другій світовій війні. Це допоможе вихованню дітей та молоді й розкриватиме маловідомі, приховані чи не відомі раніше факти історії України. Умови життя, соціальні та матеріальні втрати жителів сіл у роки Другої світової війни недостатньо вивчені у вітчизняній історіографії, тому зазначена тема є актуальною для дослідження сьогодні.

Аналіз досліджень і публікацій. Історію села Малоянисоль, у порівнянні з історією інших невеликих сіл і селищ України, можна вважати дослідженою. У радянський час розглянуті деякі факти з історії села в роки Другої світової війни. У праці краєзнавців Д. Патричі, Л. Патричі та Д. Пенеза [21] містяться відомості про вступ ворога в село, про мешканців села - учасників бойових дій у Другій світовій війні та втрати, які понесло село. Про кількість та імена загиблих мешканців Малоянисоля йдеться в праці О. І. Холіна та Д. М. Хачука [22, с. 310-313]. Сучасний російський дослідник Є. Г. Аніміца [17], виходець із села Малоянисоль, дослідив історію цього населеного пункту із заснування до наших днів. На великому фактичному матеріалі ним було проаналізовано умови життя мешканців села під час

окупації, їх відносини, досліджено долі людей, вивезених до Німеччини, малоянисольців-воїнів - учасників війни та розкрито втрати села під час бойових дій. Кафедра історичних дисциплін Маріупольського державного університету розробляє проблематику історії грецьких сіл Північного Приазов'я. У результаті історія села Малоянисоль, у тому числі й у роки Другої світової війни [19, 20] вивчається вже новим поколінням дослідників, які зосередилися на вивченні долі селян, умов життя та втрат малоянисольців.

Джерела, використані в роботі, - це інтерв'ю, проведені авторами зі свідками подій, та публікації очевидців, що містять цінну інформацію про умови життя малоянисольців у роки війни. Спогади М. Галла та С. Дікової містять детальний опис подій та складних відносин між людьми, які змушені були пристосовуватися до окупаційного режиму, ними також розкриваються факти вивезення людей до Німеччини. Серед опитуваних - М. І. Челбарах, ветеран Другої світової війни, пенсіонери Л. Д. Макмак, Н. А. Нетреба, О. К. Чеграхчі, С. А. Стамбулжи, Д. І. Гаврил-оглу та інші, які надали інформацію про ставлення ворога до місцевого населення, обставини військових дій у селі [1-12]. Цікавими та найбільш повними щодо перебігу подій у Малоянисолі під час війни є спогади К. В. Галла [13-14]. Серед доробків мешканців села - публікації Л. Роголь-Місюченко, яка розкрила багато подробиць про події в Малоянисолі під час війни, навела спогади очевидців про страждання людей у воєнне лихоліття, примусове вивезення остарбайтерів до Німеччини та важку працю селян на відбудові господарських об'єктів [15-16]. Зазначені документи містять відомості, які не зустрічаються в інших джерелах. Очевидці розкривають багато нових фактів, які повторюються в їх розповідях і, таким чином, неодноразово підтверджуються.

Мета роботи - висвітлити події в селі Малоянисоль й умови життя та праці малоянисольців під час Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Напередодні Другої світової війни, нападу Німеччини на Радянський Союз населення села Малоянисоль жило важким життям колгоспників, яке потроху налагоджувалося. Після 1937 року малоянисольці вперше за багато років отримали достатній урожай хліба, у 1938 році відбувся перший випуск десятикласників, невдовзі відкрилися бібліотека й клуб, значно поповнилася кадрами Малоянисольська лікарня [17, с. 144-147]. Проте село все одно виглядало бідним, не облаштованим, не було електропостачання, асфальтованих доріг, радіо, техніка була рідкістю на дорогах, навіть газети отримували не всі люди.

Про напад Німеччини на СРСР малоянисольці дізналися 22 червня 1941 р. Селяни знали про те, що Німеччина завоювала всю Європу та уклала з СРСР пакт про ненапад. У можливість війни люди не вірили. Однак їм довелося тепер жити в страху перед очікуванням наближення фронту. Селяни збиралися в тих, хто отримували газети та повідомлення Радінформбюро, щоб дізнатися про останні новини з фронту [13, с. 38-39]. Із наближенням ворога на початку жовтня 1941 року була евакуйована техніка МТС і колгоспів, худоба, лікарня. Із комор вивезли майже весь хліб. Удень і вночі через село йшли відступаючі частини червоноармійців, колони техніки, переганяли численні череди худоби із сусідніх областей на схід. Мешканці ж села були покинуті напризволяще.

Щодо дати вступу німецьких військ до Малоянисоля, відомості різняться. Деякі очевидці переважно називають середину вересня 1941 року або просто пам'ятають пору року - осінь. Дослідники ж називають дату - 15 жовтня 1941 р. Окупанти зайняли Малоянисоль без жодного пострілу. Німці прибули 11 жовтня з боку села Темрюк (Старченково). Першими прибули німецькі офіцери на трьох автомобілях, які шукали дорогу на Чердаклі, де проходили бій. Відразу після них прибула партія мотоциклістів, а наступного дня - колони автомобілів із солдатами.

У ніч із 14 на 15 жовтня 1941 року невідомий у формі радянського лейтенанта здійснив у селі декілька терористичних актів. Ним було вбито мешканців села Д. Коссаренко, Ф. Іванову, Ф. Челбарах й А. Шаблінську [6, арк. 2; 11, арк. 2; 21, № 133, с. 2; 17, с. 144-148]. Тієї ночі в домі К. В. Галла перебували поранені червоноармійці: капітан, два солдати та дівчина. Про теракти родині К. В. Галла та солдатам уночі розповів односелець. Капітан заперечив причетність червоноармійців до цих подій: "Це не наш солдат", а вранці радянські солдати залишили дім К. В. Галла та Малоянисоль.

Із представників влади в селі нікого не залишалося, усі евакуювалися. Очевидці згадують, що німецькі бойові частини довго не стояли в селі, переночували, а наступного дня поїхали. Але встигли забрати продовольство: птицю, яйця, молоко тощо. Селяни ж почали шукати, що залишилось від господарства для харчування. Збирали напівспалену пшеницю з комор (комори було спалено відступаючими частинами Червоної Армії, щоб пшениця не дісталася ворогові), залишки зерна на току [13, с. 40-41; 6, арк. 2; 7, арк. 2].

Дещо пізніше до Малоянисоля прибули румуни, стояли півроку, потім відправилися під Сталінград, а взимку 1943 року повернулися в село. Час від часу румунських солдат відправляли на фронт, а

поранених привозили в село. Запам'яталися вони селянам як мародери, які брали все, що їм потрапляло на очі: "...румуні на своїх конях. ...Вони все усюди крали". Але були серед них і такі, які допомагали родинам із дітьми. К. В. Галла, наприклад, згадувала, як один румунський солдат постійно приносив декілька качанів кукурудзи, коли приходив доглядати за кіньми румунського коменданта, що стояли в господарстві селян: "Румун розумів, як важко нам". Але найчастіше селяни самі, як могли, рятували себе від голоду та окупантів. Надія Павлівна Лавчі, у домі якої оселилися румуни та змушували жінку годувати їхніх коней, увечері наповнювала ясла для коней сіном, а вночі, коли румуни засинали, забиравала це сіно та годувала ним свою корову. Селянка мала трьох маленьких дітей і лише молоком могла врятувати їх від голоду [17, с. 149; 9, арк. 2; 13, с. 42-43; 12, арк. 2].

Невдовзі після захоплення села загарбники почали виганяти жителів з будинків, попереджаючи, що почнуться бомбові удари радянської авіації. Не всі люди полишили домівки та сховалися в балках. Бомбові удари тривали три дні. Ті мешканці, які ховалися у власних оселях, сильно ризикували постраждати чи загинути. Загиблими виявилися Р. Нетреба та О. Шамлі [7, арк. 2]. Крім того, на початку окупації вороги розстріляли С. Х. Гаді, І. О. Муцулу та Х. О. Муцулу.

Окупанти обрали собі хати для постою, періодично патрулювали село. Штаб розмістився в середній школі [17, с. 147-148]. Німці попередили місцеве населення, що в разі вбивства німця або румуна староста села повинен був виставити п'ятдесят мешканців для розстрілу [4, арк. 4].

Німецькі військові підрозділи постійно не перебували в селі, інколи з'являлись окремі солдати. У другу люту зиму окупації крізь село проходили колони німецьких військ у шинелях та пілотах (чи просто намотаних на головах ганчірках). Проте окупанти призначили коменданта - німця, який відповідав і за найближчі села - Труженку та Катеринівку. Комендатура знаходилася на місці сучасної сільради, був перекладач та секретар. Комендант був невисокого зросту, мешкав у спеціально обраному приміщенні, яке призначили прибирати Марію Попову. Він перебував у Малоянисолі лише декілька місяців, слідував за селянами в полі, німецькою мовою сварив і навіть бив людей за погану роботу [5, арк. 2; 6, арк. 2; 9, арк. 2; 7, арк. 2; 13, с. 42]. Поліцаями в селі були призначені М. Кумуржи, Х. Богдан, Е. Стрегло, І. Стрегло, М. Харасава, М. Муцула.

Навесні німецькі загарбники призначили старосту - Костянтина Івановича Шашкіна, який до війни був головним бухгалтером МТС. Його було обрано на зібранні жителями села, але Костянтин Іванович не одразу погодився виконувати такий небезпечний обов'язок. Проте неодноразово рятував мешканців Малоянисоля в складні роки окупації. Так, він урятував від окупантів І. М. Хаваліца з дітьми, у своєму підвалі декілька днів переховував дванадцять червоноармійців, рятував людей від доносів ображених односельців, особливо членів компартії та активістів, заздалегідь повідомляв про майбутні облави, намагався обмежити відправку молоді до Німеччини [17, с. 148]. Багато односельців-очевидців схвально згадують цю мужню людину, якій довело-

ся разом із німцями залишити село в 1943 р. Родина К. І. Шашкіна доїхала до Канади, а він сам загинув у дорозі [8, арк. 2; 10, арк. 2; 6, арк. 2; 5, арк. 2].

Вороги взяли на облік все населення, відновили колгоспи й почали заганяти туди населення (колгоспна система давала можливість експлуатувати людей і під час окупації). Були призначені старости колгоспів, зокрема, Ф. П. Мануїлов, Ю. В. Балабан, Ю. Г. Бахчисарай, М. К. Чавдар, які повинні були організовувати сільськогосподарські роботи, регулярно подавати відомості в "штюцпункт" - опорний пункт при сільській волості. Усе, що було вирощене в колгоспах, відбирали й відправляли до Німеччини. Однак колгоспи працювали погано, бо сама форма такого господарювання не була ефективною, тим паче в умовах окупації. Відомі випадки непідкорення наказам старост колгоспів. Так, М. І. Челбарах відмовився виконувати наказ старости М. К. Чавдара, за що був побитий нагайкою. Окупаційна влада залишила селянам присадибні ділянки та роздала колгоспникам по 15 соток землі для користування [17, с. 149; 10, арк. 2; 5, арк. 2].

Ставлення загарбників до селян не можна назвати дуже жорстоким. Часто складні відносини з окупантами залежали від конкретних людей. Німці інколи й поблажливо ставилися до малоянисольців. Неодноразово очевидці підтверджували це у своїх спогадах і вживали такі слова: "В селі німці шкоди не принесли", "...і серед німців були хороші", "Людей у нас не вбивали". Бували випадки, коли німці гралися з дітьми, пропонували горілку важкохворому селянину, пожаліли маленьку дівчинку, яка розплакалася та не відібрала корову в родині. Був навіть випадок, коли від'їжджаючий із села комендант випадково спіймав селян на кукурудзяному полі (люди збирали собі кукурудзу, яка призначалася для відправки в Німеччину) і вони не були за це покарані. Німецький солдат порадив родині К. В. Галла ховатися від бомбардувань в окопі, коли відступали німці, а наступали радянські війська. Але все населення страждало під владою окупантів: "Ставилися до нас як до рабів", "Боялися виходити з дому", "Якщо німцям щось не подобалось, вони могли й бити людей", "...змусили людей працювати там" (у колгоспах), "хлопці чистили їх коней, курей ми чистили". Одного разу ледь не вбили дівчинку, прийнявши її за єврейку. Люди знали про масові розстріли євреїв у Маріуполі, боялися чуток, що після євреїв будуть розстрілювати греків. Був випадок, коли ледь не розстріляли дітей, які гралися у війну та використали червону хустку як прапор [6, арк. 2; 5, арк. 2; 10, арк. 2; 7, арк. 2; 13, с. 43-45].

Життя було важким. Передусім не вистачало продовольства. Магазили в селі не працювали. Люди ходили на базар або по сусідніх селах й обмінювали одяг на їжу. Малоянисольці готували мамалігу - із кукурудзяного борошна, а також малай - щось середнє між кашею і хлібом (румунська страва). Вогонь добували за допомогою кременю, освітлювали будинки каганцями, одяг прали попелом сонашника, для опалення осель були змушені вирубувати навіть плодові дерева в холодну пору року.

У роки окупації середня школа в селі не працювала. У лікарні розміщувався німецький шпиталь, де лікували переважно німецьких льотчиків. До того ж у село поверталися малоянисольці, які до війни працювали та жили у Маріуполі. Отже люди тісни-

лися у невеличких хатинках. К. В. Галла згадувала, як узимку 1942-1943 років до її хатини майже щовечора просилися на ніч люди: військові, біженці, можливо "політичні" в'язні, яким удалося втекти зі штрафних батальйонів. Військових, які опинилися в німецькому тилу, малоянисольці називали "військовополоненими", переховували їх, допомагали [17, с. 149-150, 13, с. 41, 43, 26; 3, арк. 4].

Велика кількість населення України була вивезена в Німеччину. Мешканці с. Малоянисоль не були винятком. Десятки малоянисольських дівчат пережили нацистське рабство [20, с. 317-318]. У середині травня 1942 року всій молоді з 15 років дали "Повідомлення про добровільний виїзд у Велику Німеччину". Добровольців не було, і в червні 1942 року німці почали збирати молодь з 15 років для відправки на примусові роботи до Німеччини. У спекотний літній день 22 червня дівчат забрали з родин та зачинили в одному приміщенні, навколо якого пустили охороняти собак. Уранці всіх відвезли в Маріуполь, розмістили в товарні "телячі" вагони і дванадцять дів доправляли до Німеччини. Харчувалися дівчата лише тим, що взяли із собою в дорогу, і цих продуктів не вистачило до прибуття в пункт призначення [19, с. 3; 12, арк. 2]. Місцева жителька Софія Ставрівна Дікова згадує, що в 1942 році до Німеччини було відправлено дві її сестри - Віту сімнадцяти років і п'ятнадцятирічну Валю. Відправляли дівчаток до міста на підводах, конвоювали їх озброєні німці. У Маріуполі посадили всіх у "теплушки", де раніше возили худобу. До Німеччини везли цілий місяць, кілька разів потрапляли під бомбардування. Родина лише за три місяці отримала від них першого листа і дізналася про їхнє життя [11, арк. 2].

Однак інколи дівчатам та хлопцям вдавалося уникнути примусового вивезення в Німеччину. Молодь ховалася в очереті у "Вали тарамма" (у балці) та перебікувала закінчення кампанії з вивезення на роботу до Німеччини. Матері вночі приносили в очерет їжу, аж допоки діти не поверталися додому. Брата Марії Дмитрівни Кумуржи матері вдалося викупити у німців за корову-годувальницю, але саму Марію Дмитрівну забрали прямо з поля німці. Інколи не потрапити до Німеччини дівчатам допомагала їх власна винахідливість. Одна дівчина так, мабуть, боялася опинитися поза рідним селом, що вдала, нібито втратила свідомість. Німці били її, щоб привести до тями, але вона не приходила до тями і так залишилася в селі. Селяни завжди наперед знали, коли відбудеться набір молоді (попереджало сільське керівництво). Тому багато молодих людей спеціально ушкоджували тіло, намазували рани часником із сіллю, домагаючись створення наривів, і медкомісія визнавала їх не придатними до роботи в Німеччині.

Багато для людей зробила Олександра Василівна Шпак, яка була членом медичної комісії. Завдяки їй багатьом дівчатам вдалося уникнути відправки до Німеччини. Однак у цілому небагатьом пощастило вберегтися та залишитися вдома, серед них О. Арнаут, В. Хаваліц, М. Челбарах, Н. Лавчі [19, с. 3; 16, с. 2; 13, с. 44].

Нарешті до селян долетіли чутки про відступ загарбників. Потім через село почала відступати німецька техніка, якій завдавала авіаудару радянська авіація [13, с. 45].

1 вересня 1943 року війська Південного фронту під керівництвом генерала-полковника Ф. І. Толбухіна почали переслідувати відступаючі війська супротивника. Ворог продовжував чіплятися за кожний населений пункт, забезпечуючи відхід своїх головних сил. Особливо завзятий опір він чинив на підступах до села Малоянисоль, через яке проходив проміжний рубіж оборони німців - позиція "Крокодил". Тут, на правому березі р. Калка, фашисти більш ніж десять днів готували міцні оборонні лінії.

12 вересня частини 24-ї гвардійської дивізії під командуванням гвардії генерал-майора П. К. Кошового, 70-й гвардійський стрілецький полк під командуванням гвардії полковника І. І. Белявського і 72-й гвардійський полк під командуванням гвардії майора П. С. Клобукова напрямком із сіл Новокрасновка і Чердаклі підійшли до Малоянисоля [17, с. 151].

Німецька спецкоманда почала методично винищувати село. Відступаючи із Приазов'я, німці намагалися перетворити міста й села, у тому числі й Малоянисоль, на руїну. Першими спалили вітряні млини, які знаходились на високих пагорбах на околиці села. Населення ховалося у балках (із собою, якщо встигали, люди забирали худобу, птицю, речі, харчі), льохах, за товстими стінами зруйнованої церкви [6, арк. 2; 5, арк. 2; 7, арк. 2]. Ось спогади очевидця подій визволення села С. С. Дікової: "Нас врятувала кам'яна стіна, яка ще до війни була побудована керівництвом МТС вздовж нашого городу для пристрою боксів для тракторів і машин, але закінчити будівництво не встигли, а товста кам'яна стіна залишилася. Вона нас врятувала від вибухів снарядів і мін. Ми разом із сусідами вирили за цією стіною великий окоп, зверху накрили дошками і землею. Перетягали туди ж усі меблі, двері, дошки, все те, що могло горіти і всі п'ять діб знаходилися в окопі" [11, арк. 2].

Але не всі, мабуть, встигали сховатися, і їм довелось відчутти весь жах втрати власної домівки. Німці їздили на мотоциклах від хати до хати й вимагали, щоб господар допомагав підпалювати оселю. Жінки та діти кричали й плакали, благаючи не підпалювати доми, але у відповідь чули: "Наказ, матка!". За іншими відомостями, селом їздила вантажівка з каністрами бензину, за допомогою якого німці підпалювали хати [16, с. 2; 1, арк. 5]. Люди намагалися гасити палаючі оселі. Старшому брату Дмитра Гаврил-оглу це майже вдалося зробити водою із колодязя, однак німці побачили, що дім не горить, повернулися й наказали не гасити, знову підпалили оселю, яка вигоріла вщент [6, арк. 3]. Лише небагатьом завдяки власній винахідливості вдалося зберегти свою оселю від підпалу. Надія Нетреба разом із батьком пригостила німців м'ясом і медом, чим урятувала свій дім [9, арк. 2]. А Надія Павлівна Лавчі розпалила фурну (піч у дворі), німці, побачивши дим, вирішили, що дім уже підпалений, так і було врятовано її оселю [12, арк. 3]. Але все ж таки майже все село було спалене: хати малоянисольців, школа, лікарня, адміністративні будівлі, майстерні МТС, комори із зерном тощо [16, с. 2; 15, с. 163; 5, арк. 2].

Ворог завзято обороняв свої позиції в Малоянисолі. С. С. Дікова згадувала: "Німці заздалегідь окопалися на горі, зайняли вигідні позиції, а нашим військам довелося дуже важко їх викурювати з гори" [11, арк. 2]. На високому пагорбі (у будинку школи)

розмістився німецький снайпер. Очевидці говорять про приблизно тиждень військових дій у Малоянисолі та про збитий радянський літак в околицях села [10, арк. 2; 9, арк. 2; 13, с. 46]. Переважна більшість селян увесь цей час ховалася у балках, але люди дізнавалися про перебіг військових дій та положення одне одного. Двоє хлопців уночі, коли припинялися постріли, ходили по балках та повідомляли новини: де наші солдати, де ворог, як ведуться бої. Удень, коли малоянисольці розпалювали вогнища, намагаючись приготувати їжу, був помітний дим і їх обстрілювали, щоправда, снаряди не долітали, і це рятувало людей. Одного разу було повідомлення про те, що ніяк не вдається перемогти німців і через це наступного дня о 9.00 буде використано "Катюшу". Дійсно, саме о 9.00 наступного дня розпочалася атака радянських військових частин. У результаті малоянисольці, які ховалися в одній із балок, стали свідками відступу ворогів, які втікали на мотоциклах. Наступного дня ці люди отримали повідомлення від односельців про те, що "немає ні німців, ні хат" [7, арк. 2-3].

Однак не всім селянам вдалося сховатися від військових дій. Відступаючи, вороги випадково знайшли на кукурудзяному полі трьох сільських хлопців, двоє з яких були начебто в армійському одязі. Їх змусили викопати могили та двох із них убили, можливо, прийнявши за партизанів. Але очевидці Олексій Касянович Чеграхчі та Лідія Дмитрівна Макмак заперечували присутність партизанів у Малоянисолі. Остаточою знищити бомбовими ударами відступаючого ворога намагався радянський літак, але це призвело й до загибелі п'ятьох малоянисольців [6, арк. 3; 5, арк. 2; 7, арк. 2].

Після визволення села по вулицях Малоянисоля пройшли радянські солдати. Їх було багато. Селяни пригощали визволителів, як могли [13, с. 46]. Отже, 13 вересня 1943 року німецькі загарбники були вибиті з Малоянисоля радянськими військами. Під час визволення села загинуло 42 людини. Вони були поховані малоянисольцями.

Відразу ж після визволення села (за три дні) був створений польовий військкомат. Зібрали всіх чоловіків боєздатного віку (від 18 до 52 років) для підготовки та відправки на фронт. Нові підрозділи формували нашвидкуруч. Чоловіки прямо у власному одязі відправлялися у 221-у Маріупольську дивізію. Хлопці вишикувались і з піснею пішли в бік Володарської дороги [17, с. 152-153; 7, арк. 2; 13, с. 46]. Це були І. С. Айнагоз, Ю. С. Аріх, П. І. Гаврил-оглу, І. Д. Грушевський, С. Бумбай, Д. М. Зімбиль, М. Д. Кумуржи, С. Кумуржи, Ю. Лухтура, А. Ф. Папазов, Г. В. Татар, І. М. Чавдар, П. С. Чапні, К. К. Чеграхчі, Ю. Чеграхчі, І. Чеграхчі, В. А. Челбарах, А. М. Челбарах, М. І. Челбарах, Ф. П. Шамлі, М. І. Шамлі та багато інших [10, арк. 2; 6, арк. 3; 5, арк. 3].

Село зазнало значних руйнувань. Більшість селян залишилися без даху над головою. Вони змушені були жити в рідні або в сусідів [17, с. 152]. Однак уцілілих приміщень все одно на всіх не вистачало, тому будували землянки, зимували в підвалах, але ніхто не залишився просто неба. Для землянок викопували котлован у метр глибиною, зводили стіни із залишків спалених хат з маленькими віконцями та дахом із соломи чи очерету. У першу зиму після спалення села в таких землянках, які

опалювалися соломкою та бур'янами, мешкало одразу по декілька сімей [15, с. 163].

Повсякденне життя проходило в невеличких кімнатах, де вміщалося до десятка осіб. Усі разом спали на софі, харчувалися завдяки особистому господарству, їстівним та лікарським травам зі степу, ягодам, грибам та рибі з річки Калки та Азовського моря [17, с. 157]. Після пожежі люди розгрібали згоріле зерно, яке зберігалось в школі, уважали це за щастя, бо "кондер" із горілого зерна був спасінням від голоду. Із колосків, зібраних дітьми на полях, розтертих на кам'яних ручних зернотерках, матері готували крупу, з неї - "кондер", а з муки - шнетики. Прихід весни був радістю, бо з'являлася їстівна трава - "манакіци" (так малоянисольці називали цавель, шавлію, лопух й інші рослини, у молодих товстих стовбурах яких містилася рідина та поживні речовини). Завдяки ним люди виживали. Джерелами освітлення були гільзи усіляких розмірів. Саме місце, де знаходилися спалені хати, було небезпечним для життя. Були випадки, коли люди провалювалися у ями згорілих колодязів, підривалися на залишених снарядах та мінах [15, с. 163-165].

Однак радянська влада опікувалася не умовами життя мешканців села, а відбудовою колгоспів. Уже восени 1943 року почала працювати Малоянисольська МТС, яку в 1944 році очолив П. М. Конько. У всіх колгоспах Малоянисоля відбулися збори, на яких обговорювалися завдання швидкого відновлення колгоспного господарства, збору врожаю та підготовки посівної кампанії. Обрали правління колгоспів, призначили бригадирів. Однак не було техніки, тягової сили, посівних матеріалів, не вистачало чоловіків для важкої фізичної роботи. Власна евакуйована на схід техніка так там і залишилася, зерно доводилося нести на плечах аж із радгоспу "Диктатура", перша колгоспна худоба утримувалася у дворах колгоспників. Жінки орали землю, косили збіжжя, сіяли, збирали врожай, керували бригадами. Старші діти молотили зерно, збирали овочі, молодші займалися збором колосків на полях (деякі з них за день збирали 15-20 кг). Люди забували про відпочинок і сон. Це була важка праця, самопожертва заради перемоги, найшвидшого повернення з фронту чоловіків. Д. І. Гаврил-оглу та О. К. Чеграхчі згадували, як разом з іншими хлопцями допомагали збирати кукурудзу з поля, орати та засівати поля [17, с. 154-155; 6, арк. 3; 5, арк. 3; 9, арк. 2].

Відновилася робота сільської ради. З вересня 1943 до липня 1944 років її очолював Георгій Петрович Аніміца [17, с. 154]. Потроху почала відновлюватися інфраструктура села. К. В. Галла згадувала, як після визволення села вже в жовтні пішла в школу, про вчителів, які майже всі були не місцеві, біженці, що втратили свої домівки та родини: Зіновія Олександровича Хайта, родину якого розстріляли в Дніпропетровську, Марію Юхимівну, Іллю Павловича. Був серед учителів і вчений (мав учений ступінь), який багато розповідав учням, не зазираючи в книгу. Училися у дві зміни, це дозволяло двома дітям родини К. В. Галла відвідувати заняття, бо вони мали одні чоботи на двох. Навесні учні навіть їздили на олімпіаду в Темрюк. Вони виступали перед пораненими солдатами в госпіталі Маріуполя, співали та розповідали вірші [13, с. 46-47]. Узимку 1943 року почали проводити заняття в Чемрецькій почат-

ковій школі. Працювала школа недовго, у приміщенні було холодно, топоти було нічим [17, с. 149]. Невдовзі почали працювати Малоянисольські початкова, семирічна та середня школи. Школу спочатку відкрили в одній із неспалених хат. Однак діти починали навчання лише 1 листопада, уже після збору врожаю.

Школярі 1945 року не мали зошитів, не вистачало чорнил. Матері варили сажу в молоці - популярні чорнила тих часів. Ще використовували чорнила з ягід бузини. Писали загостреними саморобними паличками, ручками з металевим пером. Замість паперу були шматки газет. Школярі не мали в що вдягтися та взутися. Лариса Місюченко згадувала, як босоніж, у солдатській натільній сорочці, а з початком холодів у личаках ("чарухи") із телячої шкіри ходила до школи, так само як й інші учні. Директор школи, фронтовик, гвардії старший сержант, орденосець В. В. Балабан для всіх учнів знаходив їжу, одяг і житло. Віддані своїй праці вчителі самотужки виготовляли навчальне приладдя. Завдяки талантам вчителя Д. Ф. Пенеза учні мали карти та глобуси. Училися діти всі разом за великим довгим столом, який стояв посередині кімнати. Вчителька Марія Миколаївна сама розпалювала піч дровами. У 1944 році розпочалася кампанія допомоги фронту одягом. Жінки Малоянисоля в'язали светри з вовни, навіть діти приносили до школи речі для відправки на фронт [17, с. 155-157; 16, с. 2].

Нарешті стало відомо про перемогу над фашистами. 9 травня 1945 року в центрі Малоянисоля відбувся мітинг, на який зійшлися всі мешканці села. На вантажівці мітинг відкривали секретар МТС Костянтин Миколайович Сотирко та вчителька Олександра Лазарівна Тосхопаран. Односельців поздоровили з перемогою, згадали тих, хто загинув на фронтах війни та в селі під час окупації та військових дій [13, с. 47]. Серед тих малоянисольців, які загинули на фронтах бойових дій, та мешканців села - 228 осіб, імена яких увічнені в меморіальному комплексі на найвищому пагорбі Малоянисоля [22, с. 310-313].

Багатьох фронтовиків, яким пощастило вижити на війні, радянська влада відправила на роботу в різні куточки СРСР. Так, М. І. Челбарах служив в Головному управлінні аеродромного будівництва НКВС на Північному Кавказі, К. І. Чеграхчі працював у шахтах Сибіру (повернувся лише 1948 року), Д. Г. Макмак будував дороги у радянському тилу (повернувся наприкінці 1945 р.) [10, арк. 2; 5, арк. 3; 7, арк. 3].

Нарешті почали повертатися воїни-малоянисольці з фронту. Фронтовики повертались несподівано, у різний час доби, ніхто з квітами їх не зустрів. Вони йшли пішки, утомлені, голодні, але щасливі повернутися додому [15, с. 164]. Почали повертатися з Німеччини дівчата. Односельці приходили привітати їх, пригостити, розпитати, разом плакали й раділи. Л. Місюченко пам'ятає повернення з примусових робіт Галини Поскочей: "Я цілий день простояла біля спинки її ліжка, дивилася на її бліде обличчя, прислуховувалась, про що говорять, і добре розуміла, чому всі плачуть". С. А. Стамбулжи до найдрібніших деталей пам'ятає, як вона повернулася додому з Німеччини, як у її матері через хвилювання "...відмовили ноги і вона йшла мені назустріч на колінах" [15, с. 164; 12, арк. 3; 2, арк. 4-5].

Висновки

Друга світова війна призвела до багатьох жертв серед мирного населення Малоянисоля, була тяжким випробуванням для мешканців села. Жертвами німецького рабства стали десятки малоянисольських дівчат. Однак завдяки невтомній праці, природній кмітливості та людяності малоянисольці пережили це лихо, незважаючи на розорення господарств, руйнування соціальної бази села. Війна пригальмувала поступальний розвиток села, однак зробила уявлення простих селян про світ "ширшим", тобто люди примусово і швидко дізнавалися про навколишні країни, народи та явища. Селяни були змушені пристосовуватися до агресивних, примусових дій окупантів, винаходити способи ненасильницького опору ворогам, добре розуміючи, які методи найбільш ефективні для виживання. Малоянисольці не чекали допомоги ззовні, розраховуючи лише на громаду та власну винахідливість.

Отже, проблема подій Другої світової війни та виживання населення в сільській місцевості Північного Приазов'я в умовах окупації та після звільнення від нацистів вимагає подальшого ретельного дослідження. Необхідно якнайшвидше ретельно зафіксувати відомості, які надають очевидці, вивчити існуючі архіви щодо репресованих, солдатів "трудової армії", оstarбайтерів. Це, передусім, сприятиме встановленню історичної правди, а також допоможе розкрити імена героїв, які в складних умовах окупації рятували людей та допомагали вижити односельцям, своїм трудом відновили зруйноване війною.

ЛІТЕРАТУРА:

Інститут українсько-грецької дружби МДУ. Поточний архів. Фонд: "Історія грецьких сіл Приазов'я" Оп. 1. Анкети-опитувальники:

1. Спр. 8. Анкета-запитник. Галалу Ніна Георгіївна, с. Малоянисоль, 5 листопада 2010. - 5 арк.
2. Спр. 17. Анкета-запитник. Тосхопаран Марія Костянтинівна, с. Малоянисоль, 10 листопада 2010. - 5 арк.
3. Спр. 18. Анкета-запитник Галла Клавдія Василівна, с. Малоянисоль, 10 листопада 2010. - 5 арк.
4. Спр. 22. Анкета-запитник. Мілтих Олександра Павлівна, с. Малоянисоль, 20 листопада 2010. - 5 арк.
5. Спогади О. К. Чеграхчі. Інтерв'ю з очевидцем. - Малоянисоль, 21.11.2011 р. - 3 арк.

6. Спогади Д. І. Гаврил-оглу. Інтерв'ю з очевидцем. - Малоянисоль, 12.12.2011 р. - 3 арк.

7. Спогади Л. Д. Макмак. Інтерв'ю з очевидцем. - Малоянисоль, 25.09.2011 р. - 3 арк.

8. Спогади М. Галла. Інтерв'ю з очевидцем. - Малоянисоль, 2010 р. - 2 арк.

9. Спогади Н. А. Нетреба. Інтерв'ю з очевидцем. - Малоянисоль, 06.11.2011 р. - 2 арк.

10. Спогади Н. І. Челбарих. Інтерв'ю з очевидцем. - Малоянисоль, 29.10.2011 р. - 2 арк.

11. Спогади С. С. Дикової. Інтерв'ю з очевидцем. - Малоянисоль, 2010 р. - 2 арк.

12. Спогади С. А. Стамбулжи. Інтерв'ю з очевидцем. - Малоянисоль, 12.12.2011 р. - 3 арк.

13. Галла К. В. Воспоминания / К. В. Галла. - Малоянисоль, 2011. - 48 с.

14. Галла К. В. Жизнь моя... / К. В. Галла // Писсава В. Чтобы помнили / Василий Писсава. - Мариуполь : Новый мир, 2010. - С. 166-168.

15. Мюсиченко Л. Душа у памяти в плену / Л. Мюсиченко // Писсава В. Чтобы помнили / Василий Писсава. - Мариуполь : Новый мир, 2010. - С. 162-166.

16. Роголь-Мисюченко Л. Пусть мирной будет всегда жизнь / Л. Роголь-Мисюченко // Заря Приазовья. - 19 октября 2005. - № 140. - С. 1-2.

17. Анимича Е. Г. Малоянисоль: история, события, судьбы (1780-2010) / Е. Г. Анимича, Л. Г. Антонова. - Екатеринбург : Изд-во Урал. гос. экон. ун-т, 2010. - 256 с.

18. Галалу В. Г. Село Малоянисоль у роки Великої вітчизняної війни / В.Г. Галалу // Українська державність: історія і сучасність : Круглий стіл "Історія грецьких сіл Приазов'я" (26 листопада 2010 р.) / [за заг. ред. К. В. Балабанова]. - Мариуполь, 2010. - С. 14-18.

19. Галалу І. Скрізь тернистий шлях до перемоги / І. Галалу // Заря Приазовья. - 12 мая 2010. - № 35. - С. 3.

20. Папазова А. В. Оstarбайтери села Малоянисоль на примусових роботах у Німеччині / А.В. Папазова // Українська державність: історія і сучасність : зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Мариуполь, 23 листоп. 2012 р. / [за заг. ред. К. В. Балабанова]. - Мариуполь, 2012. - С. 317-319.

21. Патрича Д. История села Малый-Янисоль / Д. Патрича, Л. Патрича, Д. Пенез // Заря Приазовья. - 1966. - № 133-136.

22. Холин А. И. Греки СССР в Великой Отечественной войне. Греция в борьбе за свою веру и свободу: Историко-документальные очерки. Издание второе, дополненное / А. И. Холин, Д. М. Хачук. - Донецк : ООО "Издательско-полиграфическое предприятие "Промінь", 2012. - 360 с.

A. Papazova, V. Galalu

VILLAGE MALOYANISOL DURING THE SECOND WORLD WAR

The main events in the village Maloyanisol during the Second World War are highlighted. The status of the population before and during the war, administrative and commercial management of the village during the occupation, the invaders' treatment of the population, forced export of youth for work in Germany, the village destruction are indicated. The events of Maloyanisol liberation from the invaders, the restoration of Soviet government and the pre-war system of economy are revealed.

Key words: Maloyanisol, Second World War, occupation, ostarbeiter.

© А. Папазова, В. Галалу

Надійшла до редакції 14.11.2012